

Д. Л. МОРДОВЕЦЬ: ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Данило Лукич Мордовець (1830-1905) – письменник, історик, публіцист, етнограф, популяризатор і діяльний пропагандист української культури та української мови в Росії. Потомок запорозьких козаків, народившись волею долі на Дону, свято зберігав сімейну легенду про зв'язок свого прадіда з гетьманом Мазепою та втраченим сімейним архівом секретних документів козацького війська. Дід Данила Лукича, козацький сотник, втягнутий у вир політичних подій, змушений був тікати з України на Дон, де його сім'я потрапила у кріпацьку залежність. Батько Лука Андрійович, звільнившись із кріпацтва, служив керуючим маєтком поміщиці Є. Єфремової в слободі Данилівка області Війська Донського¹.

Закінчивши Саратовську гімназію і Петербурзький університет, Д. Л. Мордовець повернувся в Саратов, де редагував неофіційний розділ «Саратовских губернских ведомостей» та працював секретарем губернського статистичного комітету, який очолював М. І. Костомаров². Посада секретаря губернського статистичного комітету, знайомство з опальним професором, учасником Кирило-Мефодіївського товариства, який відбував тут десятирічне заслання, вивчення місцевих архівів з великою кількістю фактичного матеріалу з економічних, соціальних і політичних питань сприяли становленню молодого публіциста. Наслідком копіткої роботи над архівними матеріалами стали перші нариси, опубліковані в «Саратовских губернских ведомостях» з 1856 по 1863 роки.

Серед них – «Історія про народження, виховання і життя святішого Никона – патріарха», «Про важливість сполучення середнього Поволжя з центром Росії і південними морями», «Значення ярмарків для Саратовського краю», «Досвід збору моральної статистики», «Нарис заводського і фабричного виробництва у м. Кузнецьку і його повіті», «Картини судноплавства по Медведиці і Дону», «Про початок дослідження по лінії Саратовсько-Московської залізниці», «Характеристика поволзького населення», «Замітки про школи, кількість випитого вина та селянських посіпак», а також «Саратовська губернія в минулому по відношенню до її сьогодення складу»³, – далеко не повний перелік авторських публікацій Д. Мордовця в газеті.

Тематика і зміст перших опублікованих нарисів свідчать про неабиякі здібності молодого дослідника суспільно-економічного життя населення регіону. Складна для висвітлення релігійна тема делікатно і доступно пов'язувалася у пресі з історичною постаттю патріарха Никона. Актуальні проблеми транспорту і торгівлі, зв'язок провінцій з центром і вихід до південних морів, значення ярмарків як важливого для населення торгу, що влаштовувався регулярно у певну пору року і в певному місці для продажу й купівлі необхідного для населення товару, – були завжди в центрі уваги не тільки читачів газети та їх оточення, а й усіх жителів губернії.

Робота на посаді секретаря губернського статистичного комітету дала можливість опанувати методи збору та аналізу статистичних матеріалів, ознайомитися зі станом фабрично-заводського виробництва, розпочати дослідження діяльності Саратовсько-Московської залізниці. Склад поволзького населення, територія губернії, її історія та сьогодення цікавили автора нарисів не тільки як статистика, але й як допитливого історика, майбутня діяльність котрого буде тісно пов'язана з підготовкою широких історичних полотен – художніх повістей та романів.

© Музика Юрій Володимирович – аспірант кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

У кінці п'ятдесятих - шістдесятих років Д. Мордовець починає активно співробітничати в цілому ряді періодичних видань, де він виступає як публіцист, економіст, статистик та історик. На характер його виступів вплинула атмосфера кінця п'ятдесятих років, пристрась до «викривань в обстановці суспільного піднесення»⁴. За своїм напрямком газета і публіцистична діяльність Д. Мордовця примикали до демократичного крила.

У кінці 50-х рр. провідною темою в газеті «Саратовские губернские ведомости» стало обговорення селянського питання. Д. Мордовець підтримав ідею звільнення селян з передачею їм за викуп земельних наділів. Виступаючи з критикою самарського дворянства, яке твердило, що «звільнення селян з землею призведе не до облаштування, а до руйнування суспільного землеволодіння», публіцист писав: «знищити ненависне і пагубне кріпосницьке право, і ми побачимо, як розіллються вільні робочі сили повсюди, де тільки в них з'явиться потреба»⁵. На сторінках газети Д. Мордовець звертав увагу читачів на тяжке становище кріпаків, виділяючи характерні риси селянського побуту: «Грязні хатинки з хворими й каліками, черствий хліб, покритий цвіллю, а попереду голод і несплачена недоїмка»⁶.

На сторінках губернської газети публіцист взяв активну участь у дискусії з приводу общинного упорядкування селян. Особливу гостроту проблема набула при обговоренні варіантів реформи із скасування кріпосного права. Окремі автори, прихильники манчестерської школи економістів, виступали проти збереження общинного землеволодіння. На захист общини став М. Г. Чернишевський. Д. Мордовець, прихильник ідеолога селянської революції, російського революціонера-демократа, також виступив за підтримку існування селянської общини і визначив комплекс необхідних для процвітання общини умов: надання землі, організація самоуправління, вільна торгівля, грошові позички, звільнення від податків і рекрутської повинності⁷. На його думку, головне призначення общинної форми господарювання – ліквідація соціальної нерівності.

Важливою умовою поліпшення матеріального становища селянського господарства Данило Лукич вважав створення общин нового типу, в яких буде відсутня дріб'язкова регламентація селянського життя і матиме місце достатня кількість землі. Тому молодий публіцист ставив питання про переселення селян на незаселені землі при умові глибокого усвідомлення самими селянами нагальної необхідності такого заходу. Одним з основних напрямків журналістської діяльності Д. Мордовця стало публічне викриття вад і недоліків місцевої адміністрації, сваволі поміщиків-кріпосників. Про це свідчить звернення Г. Є. Благосветова, письменника і редактора «Русского слова», в якому друкувалися Д. Писарев, В. Зайцев, М. Шелгунов, А. Шилов, до Д. Мордовця стати штатним співробітником журналу⁸. Тим часом, використовуючи документи саратовського архіву, автор змальовував картини тяжкого безпорядного життя кріпаків та зловживання поміщиків владою. Здавалось би, все йшло своєю чергою. Д. Мордовець наполегливо працював, успішно друкувався і навіть розпочав публікувати свою ґрунтовну працю «Накануне воли». Та саме ця праця і стала причиною його негайного звільнення і відставки. На цьому закінчився перший саратовський період у житті і творчості Д. Мордовця. Влітку 1864 р. він переїздить у Петербург⁹.

У столиці Данило Лукич планував повністю віддатися літературній праці, розраховуючи на допомогу М. Костомарова, який після відбуття заслання в Саратові переїхав сюди для подальшого проживання. Тепер Д. Мордовець працював головним чином для газет «Неделя» і «Голос», з яких остання видавалася О. О. Краєвським, котрий визнавав, що саме Мордовець «поставив «Голос» на істинний газетний шлях, особливо в його фейлетонній і полемічній частині, надаючи газеті різноманітність, гостроту і ту ідейність, яка створює щоденному органу становище і спрямованість»¹⁰. У середині 60-х рр. автор публікує історичні та критичні статті і замітки в журналах «Русское слово», «Отечественные записки», «Вестник Европы», «Дело», «Исторический вестник», газетах «Неделя» і «Голос».

У цей час Д. Мордовець пише багато статей про роботу земських установ як органів місцевого самоврядування, котрі згодом вийшли окремою книгою. На самому виборі

тем, їх трактуванні автором до певної міри позначилася близькість публіциста до Чернишевського, вчених і дослідників прогресивного напрямку. У своїх публікаціях автор статей не міг не відгукнутися на актуальні проблеми епохи. Його хвилювали гострі питання полеміки з лібералізмом, пропаганди природничих наук, дискусії про «нових людей», схоластики в університетській та шкільній освіті, «жіноче питання» тощо. Втім, сам Д. Мордовець у листах пізніших років скаржився друзям, що інколи заради заробітку доводилося відправляти в редакції часописів матеріали, загальний напрямок яких він особисто не поділяв. Так, він з однаковою охотою виступав і в радикальному «Русском слове», і в катковському «Русском вестнике», і в «Отечественных записках», «Деле», і в «Древней и новой России», і в «Голосе», і в «Неделе», тобто в часописах різних суспільно-політичних та ідейних напрямків¹¹. При цьому слід відзначити його активні полемічні виступи проти реакціонерів та слов'янофілів на захист як української мови, так і свободи слова в цілому.

Сімейні обставини та незадоволення своїми матеріальними статками змусили Д. Мордовця в 1867 р. повернутися до Саратова. Тепер він намагався знайти журнал, співробітництво з яким стало б справою глибоко принциповою, заснованою на єдності суспільних програм письменника і журналу. Таким часописом стали «Отечественные записки», що 1868 р. перейшли від О. Краєвського до М. Некрасова. Налагодивши зв'язки з редактором цього видання, що стало органом передової демократичної думки, Д. Мордовець публікує в ньому серію статей на історичні, економічні і політичні теми. Захопили його не тільки неординарна особистість самого редактора, але й некрасівська поезія на сторінках журналу, в якій молодий публіцист побачив той реальний напрямок літератури, по якому, на думку Д. Мордовця, вона мала розвиватися¹².

Другий саратовський період у житті й творчості Данила Лукича ознаменувався дослідженням таких проблем, як «новые русские люди» і «политическое движение русского народа». Основна увага Мордовця-публіциста зосередилася на долі народу, його історії, сучасному і майбутньому. До цієї теми він намагався привернути увагу всього суспільства, віддаючи перевагу висвітленню «голоти, забутої історією»¹³. Виступаючи проти офіційних історичних доктрин, він був переконаний, що історія не визнає відтінку масових народних рухів, а є лише хронологічним показником війн і дипломатичних інтриг або послужним списком королів, їх фавориток, міністрів, генералів та ін.¹⁴. Водночас Д. Мордовець свято вірив, що «завдання народу у майбутньому, його роль в історії людства, його взаємодія з іншими народами стануть зрозумілими тільки тоді, коли про нього буде відтворена ґрунтовна, неупереджена і розумно-художньо намальована картина того, як орав землю, відбував рекрутчину, страждав народ, як скнів і розвивався, як часом бунтував і розбійничав цілими масами»¹⁵.

Значене місце в публіцистичній діяльності Данила Лукича займала доля народних рухів. На його думку, в основі таких явищ «лежала та безвихідь, в яку був поставлений як великоруський, так і малоруський народи, образливо вибудуваній для них державним устроєм і тією історичною несправедливістю до них, яка й була закріплена, так би мовити, й освячена юридично, але з якою не могли примиритися ні моральне почуття народів, ні їх громадянський сенс»¹⁶. У нарисах про становище селян перед скасуванням кріпацтва Д. Мордовець подав яскраву історичну панораму «російської винахідливості» у звірствах, п'янстві, розбещеності поміщиків та злиденному житті селянства. Особливу увагу автор приділяв українському селянинові, доведеному до крайнощів безправним існуванням на цій землі, звідки були родом його предки і любов до яких він проніс через усе життя.

Своєю історичною публіцистикою Д. Мордовець стверджував, що «відав свої симпатії і свій труд як чорноробочого для майбутньої історії народу, виключно простого народу і його історичним помилкам в недолі, а не полководцям і не державним діячам, які вже внесені історією в пантеон нашого історичного минулого»¹⁷. Автор вірив у те, що в нових історичних умовах саме його праправнуки «будуть виступати як гласні в земстві, присяжні в нових судах, як літературні діячі, на державній службі

і взагалі всюди, де потрібні знання, розум, чесність, і на добро спрямована воля»¹⁸. У нарисі «Один из Лже-Константинов» автор наголошує, що історія не повинна займатися «виключно війнами, генералами та законодавцями, а має поставити перед нами весь живий народ, з його нуждами і устремліннями, з його повільним ходом від одної історичної фази до іншої»¹⁹.

В історії народних рухів Д. Мордовця у першу чергу цікавив їх соціальний зміст. Він намагався з'ясувати, чи був цей рух звичайним розбоем, чи це своєрідний прояв політичних і суспільних інтересів народу, що виражалися в таких формах. Основним протиріччям історичного розвитку Росії Д. Мордовець вважав збереження протягом багатьох сторіч такого суспільного устрою, при якому народні маси були позбавлені можливості проявити себе в громадянській творчій діяльності. Це призводило до масового народного обурення, яке було «природним продуктом усієї Росії і плодом ненормального стану всього державного ладу»²⁰. Головний зміст історичного процесу, на думку публіциста, становили повільні, поступові зміни, з одного боку, державного устрою, а з іншого – ще повільніший ріст політичної і суспільної свідомості народу.

За публікаціями ненадійного автора почала пильно стежити цензура. У 1872 році було припинено друкування в журналі «Діло» нарису Данила Лукича із його дослідження «Російське селянство напередодні волі», де приведений багатий матеріал про зловживання поміщиків своєю владою напередодні реформи 1861 р. Після цього молодого публіциста зачислили в розряд «ліберала майже революційного спрямування», а його літературна і громадська діяльність визнана «безумовно політично шкідливою і нетерпимою»²¹. Саратовський період мав велике значення в житті Д. Мордовця. Тут він розпочав активно займатися журналістикою, постійно виступав на сторінках місцевої преси, відгукуючись як на події в житті міста, так і в обговоренні проблем, що хвилювали громадськість всієї країни. На формування Д. Мордовця як публіциста суттєвий вплив мали опозиційно налаштована інтелігенція Саратова з її напівлегальними гуртками молоді та дружба з М. І. Костомаровим, який у цей час відбував там адміністративне заслання. Водночас особиста невлаштованість, складні стосунки з дружиною змусили Д. Мордовця в 1872 р. залишити сім'ю і переїхати в столицю.

Петербурзький період на цей раз став надзвичайно плідним у діяльності Данила Лукича. Не послаблюється його журналістська робота, в журналах «Дело», «Отечественные записки» він публікує серію нарисів з питань земського управління, виступає зі статтею «Печать в провинции», яка викликала тривалу і бурхливу дискусію. Він багато пише про жіноче питання, причому паралельно з активними статтями про емансипацію жінок створює чотири томне дослідження «Русские исторические женщины» – галерею портретів від часів «допетровської Русі» до середини ХІХ ст. У пресі з'являються його дорожні «арабески» (короткі розповіді), написани на основі вражень від закордонних подорожей і поїздок по країні («Поездка к пирамидам», «По Италии», «Дорожные арабески», «На Арарат», «Под небом Украины» та ін.).

Стиль нарисів-арабесок Д. Мордовця заслуговує на увагу дослідників його творчості, бо в них з'явилася нова художньо-образова форма відтворення історичного минулого України. Зміст окремих з них «Сон не сон», «Із уст немовлят» автор подає через призму суб'єктивного сприйняття, у той час, як такі нариси, як «Сорока на лозі», «Супліка для В. Лукича», «Ще супліка для Лукича» присвячені висвітленню окремих автобіографічних епізодів з життя Д. Мордовця. У нарисах «Скажи, місяченьку», «Ні собі, ні людям», «Сорока на лозі», «Не дайте на поругу» автор переконливо обстоює права української мови на самостійне і вільне існування поряд з російською та іншими слов'янськими мовами²². Сама манера побудови цих ліричних нарисів-мініатюр є прологом і алегоричною ілюстрацією до важливих майбутніх історичних полотен, задуманих автором і зумовлених гнітючою суспільно-політичною атмосферою царського режиму.

У 1883 р. Д. Мордовець здійснив поїздку в Україну. Свої враження від пережитого він відтворив у нових, пройнятих глибоким ліризмом, автобіографічних нарисах. У них опоетизовано природу, побут, пісні, звичаї та обряди українського народу, звучать глибока повага до героїчного історичного минулого своїх предків і велике бажання

передати все побачене і пережите у художніх творах. Уже в перших своїх оповіданнях «А все пречиста», «Луна з «Нової України» автор подає сумні легенди про тяжке життя українського селянства, про гноблених і гнаних, безвинних, змушених через злиденне становище залишати рідні місця і шукати собі кращої долі в інших світах.

Важливе значення для розуміння української культури має гострополемічний нарис Д. Мордовця «За крашанку – писанка. П. О. Кулішеві» (1882) – відповідь на публікацію П. Куліша «Крашанка русинам і полякам на великдень 1882 р.» (Львів, 1882). Д. Мордовець звинувачує П. Куліша в недооцінці героїчної історії українського народу, особливо козацтва, називаючи його «запорозькою голотою», «паливодами», «гультяями» (як відомо, П. Куліш після роману «Чорна рада» змінив свою симпатію до козацтва на його осуд як деструктивної сили. – Ю. М.), в тому, що він заграє перед польською шляхтою. Використовуючи значний фактичний матеріал, Д. Мордовець пише про діяльність «Основи» – першого українського громадсько-політичного і літературно-мистецького щомісячного журналу, котрий виходив у той час у Петербурзі українською мовою. Як відомо, часопис обстоював розвиток української національної культури, друкував твори українських письменників, історичні праці та документи, художню критику та публіцистику. Віддавши належне «Основам», автор нарису рішуче засуджує П. Куліша за необ'єктивну оцінку творчості Т. Шевченка, недооцінку його образу як поета-революціонера²³. Спроби П. Куліша представити в «Крашанках» епоху напруженої боротьби українців проти іноземних поневолювачів як важливу корисну ідилію під егідою «освіченого» польського панства Д. Мордовець оцінює як нерозуміння ним цілого ряду об'єктивних процесів в історичному розвитку українського народу. Відповідь П. Кулішеві була проявом глибокого усвідомлення Данилом Лукичем політичних, економічних і культурних процесів, які відбувалися в суспільному житті. На сильні сторони нового публіцистичного виступу Д. Мордовця звернув увагу І. Франко, назвавши його «прекрасною і з глибоким ліризмом написаною відповіддю»²⁴.

Д. Мордовцю належить ряд літературно-критичних нарисів на захист євреїв, які він публікував з 1873 р. у часописах «Дело» і «Рассвет» під псевдонімом Берне із Бердичева. Особливо гостро автор таврував ганьбою антисемітів-підбурювачів, котрі виступали в правонаціоналістичній пресі та поширювали в суспільстві (в тому числі і серед лібералів) антиєврейські забобони. На погроми 1881 р. в Росії Д. Мордовець відгукнувся «Письмами містера Плумпуддинга» і «Письмами християнина по єврейському вопросу» («Рассвет», 1882) із закликком, як крайній вихід, емігрувати у Палестину чи Америку. Автору належать також нариси про творчість письменників-євреїв, у тому числі про С. Фруга («Певец гонимого народа», 1886), підтримує їх переконання в тому, що єврейський народ безвинно страждає через безглузду політику держави. У 1881 р. Д. Мордовець відвідав Палестину, де зустрівся з євреями-емігрантами з Росії, які втекли від погромів. У наступних своїх нарисах «Грустные воспоминания», «Наши пирамиды», «Поездка в Иерусалим», «Наброски дорожных впечатлений» він звертається до народів світу із закликком повернути євреям Палестину. З цього часу Д. Мордовець послідовно підтримував єврейський національний рух, одночасно виступаючи проти політичних принципів Всесвітньої сіоністської організації. Твори автора, присвячені єврейській тематиці, перекладені на іврит та ідіш²⁵.

Таким чином, багаторічна публіцистична діяльність Данила Лукича у пресі сприяла розвиткові та утвердженню реальних і демократичних тенденцій, а його особисті погляди наближалися до світоглядних установок революційних демократів. У виборі тематики та їх тлумаченні автор був прихильником учених і послідовників прогресивного напрямку суспільно-політичної думки Росії другої половини ХІХ ст.

1. Панов С. Д. Л. Мордовцев и его историческая проза // Д. Л. Мордовцев «За чьи грехи?» «Великорусский раскол». – М.: Правда, 1990. – С. 5.

2. Мороз В. Слово про автора. // Д. Л. Мордовець. Гайдамачина. – Дніпропетровськ: 2004. – С. 354.

3. Путря Наталия Владимировна. Д. Л. Мордовцев – публіцист. Copyright: П.Н.В, 2010.
4. Беляев В. Передмова. // Мордовець Д. Л. Твори. У 2-х т. – К.; Держліт, 1958. Т. 1. – С. 14.
5. Мордовцев Д. Опыт приложения вольнонаёмного труда к сельскому хозяйству // Саратовские губернские ведомости. (СГВ). – 1859. – 13 ноября.
6. Д. М. Смесь // СГВ. – 1859. – 18 июня.
7. Мордовцев Д. Л. Сарента // СГВ. – 1858. – 10 декабря.
8. Беляев В. Передмова. // Мордовець Д. Л. Твори. У 2-х т. – К.; Держліт, 1958. Т. 1. – С. 14–15.
9. Там само. – С. 24.
10. Исторический вестник. – 1905. – № 2. – С. 590.
11. Беляев В. Вказана праця. – С. 15.
12. Панов С. Вказана праця. – С. 9.
13. Мордовцев Д. Л. Представляет ли прошлое русского народа какие-либо политические джежения? – Отечественные записки. – 1871. – № 3. – С. 117.
14. Там само. – С. 130.
15. Там само. – С. 113.
16. Мордовцев Д. Л. Собранные сочинения. – СПб. – 1902. – Т. 22. – С. 37.
17. Мордовцев Д. Л. Политические движения русского народа. – СПб. – 1871. – Т. 1. – С. III.
18. Там само. – С. IV.
19. Мордовцев Д. Л. Розбойники России. – М., 1991. – С. 128.
20. Мордовцев Д. Л. Политические движения русского народа. – СПб. – 1871. – Т. 1. – С. 7
21. Александрова В. Д. Данило Лукич Мордовець (Спогади його доньки). – Україна, 1930. – Січень-лютий. – С. 117.
22. Беляев В. Вказана праця. – С. 28.
23. Там само. – С. 26.
24. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. – Львів. – 1910. – С. 257.
25. Электронная еврейская энциклопедия. Мордовцев Даниил Лукич // <http://urklhex.ejwiki.org/wiki/>

